

Згадайте праведних гетьманів...

*Подивися лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли
Ніже тії коми,
Все розберіть ... та й спитайте
Тоді себе: що ми?..
Чії сини? Яких батьків?*

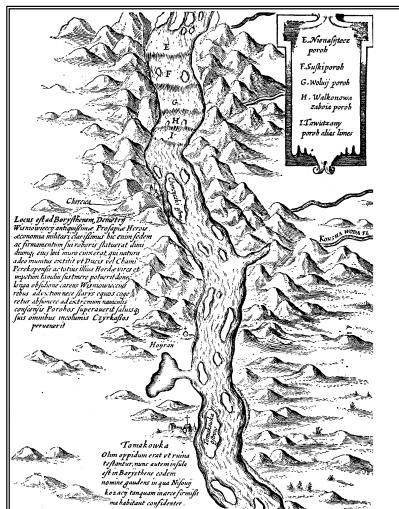
Тарас Шевченко

Про Запорозьку Січ та посади кошового отамана і гетьмана

*Ніхто не уникне своїї долі. А наша
доля – жити з оголеною шаблею...*

Богдан Хмельницький

Дніпровські пороги і острови Хортиця і
Томаківка. За картою Боплана

Основним осередком помешкання українських козаків було Запорозжя, або Низ (територія Дніпровських порогів). Нижню течію Дніпра між лівими притоками Самарою і Конкою з давніх-давен перетинали 13 кам'яних скель-порогів. Частина істориків вважає, що порогів було 10: Кодацький (Кайдак), Сурський, Лоханський, Дзвонецький (Звонець), Ненаситець (Ревучий), Вовнизький (Внук), Будилівський (Будило), Таволжанський, Лишний, Вільний; під час будівництва Дніпрогесу у 1927 – 1932 рр. вони були затоплені водосховищем. У по-

рогах існував природний «Козацький хід», де з небезпекою могли пропливати невеликі судна.

На південь від порогів у Дніпро впадали численні річки, у гирлах і долинах яких розкинулися багаті на дичину і трави луки й плавні. Козаки називали цю природну країну «Великий Луг». Він починався на лівому березі Дніпра від південної частини острова Хортиця і постилався до Дніпровського лиману. Маючи десятки кілометрів у ширину та близько 300 кілометрів по руслу Дніпра, його площа становила майже 600 кв. км. Луг служив козакам не тільки місцем для полювання і рибальства, а й природною фортецею, неприступною для татарських орд. Козаки нерідко весь Запорізький край називали Великим Лугом (тепер частина цієї місцевості залита водами Каховського водосховища). На дніпровських великих і малих островах (понад 250, найбільший з них – Велика Хортиця, 12x2,5 км.) козакі споруджували невеликі укріплення – городки або січі. Такі ж укріплення вони ставили й уздовж протоків Дніпра – у місцях, де займалися промислами, землеробством та скотарством. Січі, як центри Війська Запорозького, завжди розташовувалися в межах Великого Лугу, змінюючи лише свої місця, переходячи з одного на інше. Найбільш відомі січі: –на острові Хортиця (на Великий чи Малій) за часів князя Дмитра Вишневецького (50-ті роки XVI ст.), на острові Томаківка (60-ті роки XVI ст. – 1593 р.), на річці Базавлук (1594 – 1638 рр.), Микитиному Розі (1638-1652 рр.), на річці Чортомлик (1652 – 1709 рр.), річці Кам'янці (1709 – 1711 рр.), в Олешках (1711 – 1733 рр.), на річці Підпільній (Нова Покровська) (1734 – 1775 рр.). Коли в 1775 р. Запорозька Січ була ліквідована імператрицею Катериною II, частина козаків перенесла її в гирло Дунаю, де Січ існувала під назвою Задунайської (1775 – 1828 рр.). У спеціальній літературі кількість січей визначається від 5 до 13, але більшість дослідників дотримуються позиції Д. Яворницького, який обстоював версію про 8 січей.

«Січ – мати, а Великий Луг – батько, отам треба й умирати» – говорили козаки.

Історична довідка

Слово – «козак» тюркського походження, існувало з XII ст. Вперше зафіксоване у «Таємній історії монголів» під 1240 р., у арабсько-половецькому словнику 1245 р. та половецько-італійському словнику 1303 р. «Codex Cumanicus», складеному для генуезьких торгівців. Спершу воно мало побутовий

відтінок і означало «одинок людина», «нежонатий». З початку XIV ст. – у значенні «вартовий», до якого згодом додалося негативне «розбійник», «пройдисвіт». Після занепаду монгольської держави козаками йменували кочові народи лівого крила Золотої Орди. Десь у другій половині XV ст. слово «козак» стало вживатися й щодо представників східного слов'янства. У російській мові слово «козак» спочатку означало людину, що не мала сім'ї та майна. У документах і ділових паперах початку XVI ст. синонімом терміну «козак» було слово «молодець». Деякі польські автори XIX ст. виводили це слово від слова «коза»: козаки прудкі, мов кози. Інші посилались на воїна на ім'я Козак.

Лінгвісти слово козак (кай-сак) виводять з «кай» – легка й «сак» – в'юк, тобто легко в'ючний. І. Крип'якевич вважав, що слово «козак» турецького походження і означає відважну, вільну людину, юнака, войовника. Автор «Історії Русів» виводить козаків від козарів чи хозарів. Він доводить, що хозари були не кочівники, а слов'янські воїни, що данина хозарам – то просто військова подать, а хозарські війни – то міжособні війни слов'ян доварязької доби.

Частина істориків вважає, що безпосередніми попередниками козаків були бродники й берладники, які згадуються давньоруськими літописами в XII – XIII ст.

Появу українського козацтва на історичній арені більшість вчених датують кінцем XV ст. Однак, фактично майже до кінця XVI ст. козакування було скоріше родом занять, ніж соціальним станом, тим більше, що через нього пройшли вихідці з різних верств населення.

В історіографії існує ряд версій, що пояснюють походження козацтва:

а) «хозарська» – ототожнює козаків з народом, який жив у степу, «хозарами» або козарами;

б) «чорноклобуцька» – убачає в ній нащадків «чорних клобуків» – тюркського племені, яке в давньоруські часи жило в степовому прикордонні;

в) «татарська» виводить козацький родовід з татарських поселень, що виникли на Київщині в кінці XIV – початку XV ст.;

г) «автохтонна» – доводить, що козацтво як спільнота є прямим спадкоємцем громад Київської Русі, які за литов-

ську добу трансформувалися у військово-службові формування;

д) «уходницька» – пов’язує виникнення козацтва з утворенням на Пониззі Дніпра громад вільного озброєння людей, котрі прибували сюди на промисли;

е) «захисна» – пояснює назву козацтва необхідністю дати організовану відсіч татарській агресії.

Походження назви «січ» трактується по-різному. Одними – як розчищене серед лісу, висічене місце, інші ведуть її від поняття «засіка». Автор «Історії Русів» вважав Січ пограничною заставою проти татар, установленою польсько-литовським урядом з українського люду. Проте одночасно протягом століть слово «січ» означало столицю усього запорозького козацтва. Поряд зі словом «січ» ставилося слово «кіш», що часом звався «вельможним запорозьким Кошем». (Татарською мовою слово «кіш», чи правильніше, «кхош», означало 10 тисяч зведених до купи овечих отар; монгольською мовою «кошун» – загін). Слово «кіш» вперше зустрічається в хроніках польського письменника Мартина Бельського (Marcina Bielskiego, 1494 – 1575 pp.) «Kronika Polska» («Хроніка Польська»). Він писав: «...на дніпровському о. Томаківка існували сильна козацька фортеця і гарнізон козаків («na koszeniu»), який мав гармати і човни».

Козаками слова «січ», «кіш» вживалися то як синоніми, то із цілковитим розрізненням одне від одного. Під словом «січ» звичайно, розуміли постійну столицю, постійний центр усього козацтва, а під словом «кіш» найчастіше розуміли центральний орган управління Запорозької Січі (уряд). Іноді воно мало значення тимчасового місця перебування козаків, військового табору, ставки. Але найчастіше слова «січ» або «кіш» вживалися з однаковим значенням постійного місця перебування запорозьких козаків.

М. Бельський у своїй «Хроніці» писав, що в 40-х роках XVI ст. за порогами існував кіш з гарнізоном, який мав у своєму розпорядженні гармати і човни. На думку В. Голобуцького, Запорізьку Січ було засновано на о. Томаківка, що лежить на південь від о. Хортиці. На Томаківці, як зазначає М. Бельський, «найчастіше живуть козаки», і вона «служить їм по суті, найсильнішою фортецею на Дніпрі».

І. Каманін пов’язував створення Запорозької Січі з о. Тавань, розташованим нижче о. Хортиці, ближче до моря й уважає, що це

відбулося в другій половині XV ст. Він пише: «...Десь на Тавані чи біля неї, у всякому разі нижче порогів, тобто за порогами, знаходилося місцеперебування постійного загону черкасів або козаків, і при тому досить значного за кількістю. Ми гадаємо також, що, знаходячись на відкритій ріці, стоячи так би мовити, відкритими грудьми проти щохвилини готового до нападу ворога, стримуючи його пориви до грабунку, загін козаків не міг не мати хоч слабких укріплень, що послужили зародком майбутньої Січі. Саме до цього віддаленого періоду, вкритого туманом невідомості й браку світла тогочасних документів, ми і відносимо її початок. Січ неодмінно мала народитися разом із козацтвом з часу панування литовських князів над Південною Русю, внаслідок нових, змінених відносин населення до татар».

Сучасні дослідники козацтва В. Смолій і В. Степанков вважають, що утворення першої Запорозької Січі завершується близько 70 – 80-х років XVI ст. (У 50 – 70-х роках на Хортиці та інших островах були тільки її зародки). «З її утворенням, – пишуть вони, – дух козацької вольниці починає поширюватись на південні регіони України».

Частина істориків, зокрема М. Грушевський, Д. Яворницький, В. Борисенко вважають, що початок Запорозької Січі дала козацька фортеця, зведена між 1552–1556 рр. на о. Мала Хортиця князем Дмитром Вишневецьким. Частина істориків схильні ототожнювати князя з Байдою, героєм українських народних пісень. Але це було піддано під сумнів іншими істориками, зокрема В. Антоновичем, М. Драгомановим, В. Голобуцьким.

Історична довідка

Тавань – острів, переправа, протока в пониззі Дніпра (турецькою та кримськотатарською мовами Таван – підошва, плоске місце). Тут здавна знаходилася переправа через Дніпро. У кінці XIV ст. за наказом великого литовського князя Вітовта на правому березі Дніпра, біля переправи, була побудована кам'яна фортеця Тавань, яка декілька десятиліть була південним форпостом Литви в Причорномор'ї. До останньої чверті XV ст. переправу використовували італійські купці на шляху до України. Після турецьких завоювань (1475 – 1484 рр.) – переправу використовували кримські татари при походах за ясиром на Правобережну та Західну Україну. Турецька назва переправи Диван Гечит «Divan Gegit» (турецькою мо-

ЗМІСТ

ПРО ЗАПОРІЗЬКУ СІЧ ТА ПОСАДИ КОШОВОГО ОТАМАНА І ГЕТЬМАНА.....	4
КНЯЗЬ ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ (БАЙДА)	39
ГЕТЬМАН ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ.....	69
ГЕТЬМАН БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ.....	104
ГЕТЬМАН ІВАН ВИГОВСЬКИЙ	158
ГЕТЬМАН ПЕТРО ДОРОШЕНКО.....	192
КОШОВИЙ ОТАМАН ІВАН СІРКО.....	226
ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА.....	249
ГЕТЬМАН ДАНИЛО АПОСТОЛ.....	320
ГЕТЬМАН КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ	339
КОШОВИЙ ОТАМАН ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ	364
ЛІТЕРАТУРА	386